

अनुवादित साहित्य : संकल्पना व स्वरूप

प्रा. किशोर यादवराव बुटले

मराठी विभागप्रमुख, अमोलकरंद महाविद्यालय, यवतमाळ.

प्रास्ताविक :

‘जाखाऊ’ च्या (जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण) युगात संपूर्ण जग झापाट्याने बदलत आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानाचे जाळे जगभर पसरले आहे. जग हे एक खेडे होण्याच्या मार्गावर आहे. किंवदूना ते झाले आहे. एका देशातील व्यक्ती दुसऱ्या देशातील व्यक्तितंच्या अनेकवेळा संपर्कात येत आहे. हा संपर्क येत असतांना भाषेचे महत्त्व अनन्यसाधारण झाले आहे. जगातील विविध भाषांमधून विविध वाइमयप्रकारातील साहित्य प्रकाशित होत आहे. त्या साहित्याचा अनुवादही होत आहे. मानवी जीवनामध्ये अनुवाद कलेला अनिवार्य स्थान प्राप्त झाले आहे. असे

असूनही आज या महत्त्वाच्या विषयाकडे दुर्लक्ष केले जाते अथवा तो विषय गौण मानून त्याच्याविषयी फारशी आस्था बाळगली जात नाही. अनुवादाची प्रवृत्ती स्वाभाविक असली तरी ती एक कला आहे. पण ती सहज साध्य कला नाही. ती कष्ट साध्य कला आहे. अनुभवाने ती कला आत्मसात करता येते ‘अनुवाद’ ही कला असली तरी तिला शास्त्रीय पाश्वभूमी आहे. आपल्या जीवन व्यवहारात मातृभाषा, संपर्कभाषा आणि ज्ञानभाषा असे त्रिभाषासूत्र स्वीकारले आहे. आज या भाषेचे ज्ञान होणे गरजेचे झाले आहे. आणि यामधूनच ‘अनुवादा’ ची गरज आवश्यक मानली जाते स्वतःच्या गावापासून तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुद्धा अनुवादकलेची गरज मानवीजीवनात पडते. किंवदूना आज तिचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे.

संकल्पना :

अनुवाद या शब्दाची व्युत्पत्ती संस्कृतमध्ये आहे. मूळ धातृ ‘वद’ (वदति) म्हणजे बोलणे किंवा सांगणे, आणि अतु हा उपसर्ग. त्याचा अर्थ ‘मागील’ असा आहे. ‘वाद’ हे ‘वद’ धातृचे प्रत्ययाकित रूप आहे. ‘अनु’ या उपसर्गाचा कालांतराने अनुवर्तित असा अर्थ रूढ झाला. यावरून ‘अनुवाद’ म्हणजे “आधी कोणी सांगितल्यावर सांगणे.” श्रीकृष्णाने आधी गीतेत तत्त्वज्ञान सांगितले. तेच तत्त्वज्ञान नंतर ज्ञानेश्वरांनी भावार्थदीपिकेत सांगितले. म्हणून ज्ञानेश्वरांनी गीतेचा ‘अनुवाद’ केला, असे म्हटले जाते. अनुवाद हा शब्द तसा ब्राह्मणादी ग्रंथातही आलेला आहे. त्या ठिकाणी ‘पुनःकथन’ अशा अर्थात तो आलेला आहे. वैदिक ग्रंथात विधायक शस्त्राद्वारा जे सांगितले गेले ते वाक्यांतराने पुनःसांगणे म्हणजे ‘पुनःकथन’ करणे. व्याकरण शास्त्रात भट्टोजी दीक्षिताने, ‘आधीच अवगत असलेल्या अर्थाचे प्रतिपादन; असे अनुवादाचे स्पष्टीकरण दिले. म्हणजे त्यालाही पुनःकथन अभिप्रेत आहे. न्यायसूत्रातही ‘विधि विहितस्यानुवचत्रमनुवादः’ असे म्हणतांना अनुवचन हा शब्द पुनःकथन या अर्थात वापरला आहे. म्हणजे अनुवादात ‘पुनःकथन’ अभिप्रेत असते. “ अनुवाद म्हणजे, “मूळ विचाराला धरून केलेले भाषांतर “ आणि भाषांतर करणे म्हणजे, “एक भाषेतील लिखानाचा, भाषणाचा अनुवाद दुसऱ्या भाषेत करणे”

अनुवाद म्हणजे,

1 Repeating another’s speech or one’s own (as in assemblies); rehearsing”

2. “Tautology: also idle reiteration of saying; vain harping upon.”

3. “Laxly.Discourse or conversation”

अनुवाद म्हणजे, “one that translates or renders from one language to another”

प्राचीन पंडित कर्वीनी भाषांतरात पुनःकथनावर भर दिला आणि अर्वाचीन कर्वीनी भाषेवर भर दिला. ‘एका भाषेत जे सांगितले आहे ते दुसऱ्या भाषेत सांगणे’ या प्रक्रियेतच भाषेच्या अंगाचे महत्त्व प्रस्थापित होते आणि ‘जे आधी सांगितले तेच नंतर सांगितले; या प्रक्रियेत पुनःकथनाला महत्त्व प्राप्त होते. अर्थात हे पुनःकथन करताना मूळ भाषेएवजी दुसरी भाषा वापरली जाते. म्हणून अनुवादातही भाषांतराचा भाग आहे. मात्र या दोहोत प्राथमिक स्वरूपाचा एक भेद दर्शविता येतो. तो असा की, “भाषांतरात मूळ भाषेएवजी अन्य भाषेच्या अन्य भाषेच्या संरचनेला (Language Structure) महत्त्व असते आणि अनुवादात भाषेच्या संरचनेपेक्षा भाषेतून व्यक्त होणाऱ्या आशयाला (Content) महत्त्व असते.”

अनुवाद म्हणजे, “अनुवाद मूळभाषा की सामग्री के भावों की रक्षा करते हुए उसे दूसरी भाषा मे बदल देना है।” (“To translate is to change into another language retaining the sense.”- Samuel Johnson) भाषांतराबाबत ब्रिटिश अधिकाऱ्यातही मतभेद होते. इंग्रजीचे मराठीत भाषांतर करताना इंग्रजी भाषेचे ‘स्ट्रॉकर’ कायम राहिले पाहिजे असे कॅष्टन जर्विसचे मत होते, तर ज्यांच्यासाठी भाषांतर करायचे त्यांना समजेल असी भाषा वापरायची यावर कटाक्ष होता. कल्याण काळे म्हणतात, “भाषांतर (किंवा अनुवाद) म्हणजे एका भाषेतील मजकूर, त्यांचा आशय आणि अभिव्यक्तिजन्य अनुभव यांसह दुसऱ्या भाषेत उत्तरविण्याची प्रक्रिया.”

स्वरूप :

एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवाद करणे हे कार्य वाटते तितके सोपे नाही. कारण प्रत्येक भाषेला एक वेगळा परिवेश असते. तिची धनिमूळक, शब्दमूळक, रूपमूळक, वाक्यांमूळक, अर्थमूळक इ. विशेषता असते. प्रत्येक भाषेत आपले म्हणी व वाक्प्रचार असते. यावरून अनुवादकाला ती भाषा ज्ञात असली पाहिजे. मूळभाषा समजून तोच भाव, आशय ग्रहण करून दुसऱ्या भाषेत तो आणायला पाहिजे तेव्हा तो चांगला अनुवाद होईल. कधी—कधी असेही होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही की मूळ भाव बाजूला राहून जातो आणि वेगळाच भाव प्रगट होतो. कधी—कधी अनुवादक अर्थ जुळवण्याला महत्त्व देण्यासाठी शब्दानुवाद करतात; त्यामुळे दुसऱ्या भाषेत ना तो भाव येते ना सौंदर्य प्राप्त होते.

“अतः निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है की अनुवाद का उद्देश है — मूल अथवा स्रोत भाषा के भाव को लक्ष्यभाषा में यथासम्भव तद्वत प्रस्तुत करणे के लिये समान अथवा निकटतम अभिव्यक्ति की खोज करना तथा इस खोज के प्रयास में लक्ष्यभाषा की प्रवृत्ति अथवा सहजता की बलि न चढ़ाकर उसकी पूर्ण रक्षा सुनिश्चित करना” मराठी भाषेत आजपर्यंत अनुवादाला ‘भाषांतर’ म्हटल्या जात आहे.

सुरेशकुमार ‘अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा ‘पुस्तकात म्हणतात’ “अनुवाद सिद्धांत अपेक्षाकृत स्वतंत्र ज्ञानशाखा बन गया है। जिसकी जानकारी अनुवादक को अनुवाद शिक्षक और अनुवाद समीक्षक तीनों के लिए उपायदेय है” यावर वृषभप्रसाद जैन म्हणतात, ‘वस्तुतः सुरेशकुमार के उक्त कथन में तकनीक का उल्लेख नहीं है। अनुवादक की यदि तकनिक की जानकारी नहीं हुई तो वह कभी भी सफल अनुवादक नहीं बन पाएगा।’

इंग्रजीत अनुवादाला “Transalation” म्हटल्या जाते. किंवा अनुवाद, उर्दूत तर्जमा, कशमीरीत तरजुमा, सिंधीत तर्जुमो, अनुवादु, मराठीत अनुवाद किंवा भाषांतर, तेलुगुत अनुवादमु, भाषांतरीतकरण, तर्जुमा, तामीलमध्ये मोळि पेयरूपु, मलायालम मध्ये परिभाषा किंवा तर्जम असे वेगवेगळ्या भाषेत वेगवेगळे शब्दप्रयोग आलेले आहे. विशेष म्हणजे संस्कृत आणि हिंदीमध्ये ‘अनुवाद’ असाच शब्दप्रयोग केल्या जातो. अलिकडे भारतातील प्रमुख भाषांमध्ये ‘अनुवाद’ किंवा ‘तर्जुमा’ हा शब्द वापरल्या जातो आहे. श्रेष्ठ दर्जाच्या अनुवादाबद्दल सेट जेरोम म्हणतात, “अनुवादात भावाच्या जागी तो भावच असला पाहिजे ना शब्दाच्या जागी शब्द.”^{१२}

दोबळमानाने अनुवादाचे तीन प्रकार पडतात

१) निवळ भाषांतर (TRANSLATION) यामध्ये केवळ शब्दार्थाचा अनुवाद असतो.

२) अनुवाद (RENDERING) या मध्ये अर्थानुवादावर भर दिल्या जातो.

३) रूपांतर (ADAPTATION) यामध्ये संरचनेसह बदल केल्या जातो.

समारोप :

उमा कुलकर्णी यांनी तर कन्डमधील साहित्य मराठीत अनुवादित करून मराठी साहित्य विश्वामध्ये मोलाची भर टाकली. त्यांचा नावलौकिकही खूप झाला. आज मराठीत अनुवादित साहित्य म्हटल्यावरोबर उमा कुलकर्णी यांचेच नाव प्रकाषणे पुढे येते. अर्थात त्यांचे पती श्री. विरुपाक्ष कुलकर्णी यांना मोठा हातभार लावला, मदत केली. त्यांचेही महत्त्व या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एस.एल. भैरप्पा, यु.आर. अनंतमुर्ती, पूर्णचंद्र तेजस्वी, शिवराम कारंथ, गिरीश कर्नाड, चंद्रशेखर कंबार, वैदेही, त्रिवेणी आदी पंचवीसहून अधिक लेखकांच साहित्य त्यांनी मराठीत आणले. त्यांना अनेक प्रतिष्ठेचे व मानाचे पुरस्कारही या कार्याबद्दल मिळाले. सांगयचे हेच की जर त्यांनी अनुवादाचे हे कार्य हाती घेतले नसते तर मराठी साहित्य क्षेत्र यापासून पोरके राहिले

असते. दोन भिन्न किंवद्दना वादग्रस्त संस्कृतींना (कन्ड—मराठी) अनुवादांचा हाती सुई—दोरा घेऊन, जोडण्याचे व शिवण्याचे फार मोठे कार्य उमा कुलकर्णी यांनी केले. यामुळे या दोन संस्कृती जवळ आल्या. विचार, भाषा, संस्कृती यांचे आदानप्रदान झाले. यातून नवी राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण झाली. येथे अनुवादित साहित्याचे महत्त्व आणि आवश्यकता दिसून येते. अनुवादित साहित्यात ‘मेहता प्रकाशन’ ने गेली काही वर्ष मराठीत मोठी भर घातली आहे. या संदर्भात अनिल मेहता म्हणतात, ‘दर्जेदार साहित्य मराठी वाचकांपर्यंत पोहोचावं, जगातल्या लेखकांचे अनुभव मराठी वाचकाला यावेत यासाठी आम्ही अनुवादित साहित्यावर भर दिला आहे. फक्त इंग्रजीच नाही, इतर भारतीय भाषांमध्यं लेखकांचे अनुभव मराठी वाचकाला यावेत यासाठी आमचा भर आहे.’^{१२} आज अनुवादित साहित्याला मोठी मागणी आहे. पुस्तकांचा खपही वाढला आहे. किंमत जास्त असूनही वाचक ते विकत घेत आहेत. म्हणुन ‘पेंगिन’ सारखे प्रकाशक मराठीत उतरत आहेत येथेच अनुवादित साहित्याचे महत्त्व आणि आवश्यकता दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :

१. कन्हाडे सदा, ‘भाषांतर’, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती, जुलै १९९२
२. भाटवडेकर मो. वि., ‘राजहंस व्यावहारिक मराठी शब्दार्थ कोश’, राजहंस प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर. २००७
३. मोल्सवर्थ, ‘मराठी इंग्रजी शब्दकोश’, वरदा प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, जानेवारी, २०००
४. Webster Third International Dictionary, Webster 1768, Page No. 342
५. अय्यर एन.इ. विश्वनाथ, ‘अनुवाद भाषाएं—समस्याएं’, ज्ञानगंगा प्रकाशन, दिल्ली,
६. काळे कल्याण, सोमण अंजली, ‘भाषांतर मीमांसा’, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १ ऑगस्ट १९९७
७. शास्त्री रामचंद, ‘अनुवाद कला’, अशोक प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम आवृत्ती २०००
८. जैन वृषभप्रसाद, (अनु.), ‘अनुवाद और मशीनी’, सारांश प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम आवृत्ती, १९९५
९. गुप्त अवधेश, ‘प्रारंभिक अनुवाद विज्ञान : सिद्धांत और प्रयोग’, सन्मार्ग प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम आवृत्ती, १९९०
१०. पठरे रंगनाथ, ‘जागतिकीकरण आणि देशीवाद’, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २००३